

לא תחרוז בשור וחמור

(א) תכנו ומקורו

תוכן פתגם זה הוא שאין המשורר צריך לחרוז בשיריו חרוז שיש בו רק אות אחת שווה בשתי המלים החורזות, כגון: יאסור – לאמר. סוג זה של החריזה נקרא אצל בעלי תורת השירה – שיר עובר.

הפרופ' דור ילין ז"ל הביא ארבעה מינים של חריזה בשיר עובר¹:

(א) בתנועה אחת ובאות אחת אחריה: בעוד – יעמוד.

(ב) באות אחת ובתנועה אחת אחריה: תמכו – בתוכו.

(ג) בתוספת שוא לפני זה: תושבי – חוטבי.

(ד) בתוספת תנועה שווה לפני זה: צמחו – נבְּחָחו.

הדבר החשוב בדרך זו, של החריזה, שרק אות אחת נבטאת נמצאת כמשותפת במלים החורזות. הפתגם המבטא רעיון זה הוא „לא תחרוז בשור ובחמור“, ומקובל הוא לחשוב שראב"ע אמרו. יש גם חכמים המצטטים בחיבוריהם פתגם זה בשם ראב"ע, מכלי שיצינו מקור לפתגם זה ומכלי שאפשר יהיה למצאו בחיבורי ראב"ע. יש גם מקום להניח שלא נוצר פתגם זה אלא במאה השש עשרה לכל המוקדם. החלוקה של החרוז לסוגים ומונחים מתאימים להם ידועה לנו רק מחיבורו של דויד אבן יחייא (חי במאה החמש עשרה) בחיבורו „שקל הקודש“ (נכתב בשנת ת"ס בערך 1500), וממנו קיבלו כל הבאים אחריו עד ימינו אלה², ואינו מביא פתגם זה וכן לא מביאים כל החיבורים במאה השש עשרה ובמאה השבע עשרה עד שלמה די אוליזירה³. לעומת זאת נתגלה בשנה זו סוף הקדמתו של רס"ג לספר האגרון (נכתב תרס"ב–902)⁴ ושם נמצא המשפט⁵: „לכן כל השרים אשר נשא לבם אתם בחכמת לבב לא יערכו בחרוזיהם בקרו – עירו וכל דומה למו, כי האות האחרון איננו יסוד“. כאן לא רק מובע הרעיון שאין לחרוז חרוז שיש בו רק אות אחת שווה משותפת במלים החורזות, אלא שאף הדוגמה הניתנת לרעיון זה מתאמת למלים שור (=בָּקָר) וחמור (=עֵיר). יתכן איסוא שהיה זה פתגם מהלך בין המשכילים, אף כי לא חדר לספרים אלא במאה השבע-עשרה.

(ב) נוסחו

פתגם זה הפך לשיר חידוד שלם, ונמצא הוא בנוסחאות מנוסחאות שונות.

1 תורת השירה הספרדית, ירושלים הת"ש, עמ' 12–13 וחצרה 1.

2 עיין במאמר „דפים נוספים מן האגרון“, תרביץ יז (תש"ח), הערות 2–3.

3 עיין לחלו.

4 עיין מתורת חלשון וחשירה בימי הביניים, ירושלים תש"ד, עמ' לו.

5 עיין דפים נוספים מספר האגרון חנ"ל, תרביץ שס.

שלמה די אוליווירה (חי במאה השבע עשרה) אינו מביא פתגם זה ¹
 בשם ראב"ע אלא: "וגם לדעת רבים:

לא תחלו בשור ובחמור יחדו
 אף אמןם תשמר החמור
 בחר החמור
 ואת השור תקשר
 בקרן המישור

יהודה בן זאב (חי 1764–1811) בתלמוד לשון עברי מביא ² בשם ראב"ע
 בנוסח שונה במקצת:

לא תחלו בשור ובחמור יחדו
 אף תשים את החמור
 בחר החמור
 ואת השור
 בקרן המישור

בשינויי נוסח אחרים מביא שיר זה פרופ' דוד ילין (תרכ"ד–תש"ב)
 בשם הראב"ע ³:

לא תחלו בשור ובחמור
 כי אם את החמור
 הצלה אל הר החמור
 ואת השור
 שים בקרן המישור

לרוב ידוע פתגם זה רק בקיצור ובו רק שורה ראשונה של השיר.
 יהודה דוקס (1810–1891) מביאו בשם ראב"ע בצורת ⁴:
 אל תחלו בשור וחמור

ויצחק חיים קסטיליוני בספר עוגב רחל מקדים לפתגם דברי פתיחה: "על כן
 אומרים" ומביא ⁵ נוסח נכון יותר, כמו שהוא מובא בשורה הראשונה בשירים,
 וייתכן כי ידע את השיר ורק קיצר, והסתפק בשורה הראשונה.
 כפי שאנו רואים מביאים פתגם זה בשם הראב"ע מקורות מאוחרים רק
 מהמאה השמונה עשרה ואילך ואשכנזים דווקא, ואילו ספרדים מוסרים פתגם
 זה כאמרי אנשי סתם, ונראים דבריהם.

1 שרשות גבלות, אמסטרדם תכ"ח, לה, ב. – ואין חשיר נזכר באוצר השירה והחיות
 מאת דוידסון,

2 וילנא תרע"ב, עמ' 345–346. ועיין שם הערת אד"ם הכתן לשינוי הנוסח לצורך המשקל,
 בשעה שאין חשיר שקול כלל ועיקר. נוסח זה מובא ממקור זה במלון בן יהודה, ערך חצורו ומבלי
 לציין מקור זה גם בספר תורת הספרות מאת יצחק גריידינגר, אוזהורוד תרצ"ח, עמ' 40 (במישור
 במקום בארץ המישור) ואומר בשם הראב"ע.

3 תורת השירה הספרדית, ירושלים תת"ש, עמ' 12 והערה 1.

4 IV, Literaturblatt (1843), עמ' 359. 5 קראקא תר"ן (1890), עמ' 35.